

Arhanan Yazıtı Üzerine Notlar

Zeynep Ülkü SİNANOĞLU*

Öz

Moğolistan Türk dili, kültürü ve tarihi açısından son derece önemli bir coğrafyadır. Türk dilinin en eski yazılı kaynakları bu topraklarda bulunmuştur. Arhanan Yazıtı da Moğolistan'ın Bulgan eyaletinde (aymag) bulunmuş bir yazıttır. Yazıt diklemesine bir kayaya yazılmıştır ve 3 satır runik yazı ihtiva eder. Runik metin üzerine ilk okuma ve anlamlandırma çalışması ise 1965 yılında E. Tryjarski tarafından yapılmıştır. Arhanan Yazıtının hangi tarihte yazıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak söz varlığı ve bazı yazım özellikleri Uygur dönemi yazıtlarından olabileceğine işaret eder. Bu çalışmada Arhanan Yazıtı hakkında genel bilgilere yer verildikten sonra yazıttaki her bir satır tek tek ele alınıp runik metin dizgisi ve transliterasyonu verilecektir. Ardından önceki araştırmacıların okuyuşları ve tarafımızca hazırlanan okuma anlamlandırma denemesi yer alacaktır. Her bir satırın sonunda ilgili satura dair ele alınan bazı sözcüklere ve yazım özelliklerine değinilecektir. Makalenin amacı bu zamana kadar yapılan çalışmalara toplu bir bakış sağlamak, birtakım sözcükler ve yazım özelliklerine dair açıklamalar getirmektir.

Anahtar Kelimeler: Arhanan Yazıtı, kaya yazıtları, Moğolistan'daki eski Türk yazıtları.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye.
Elmek: zeynepsinanoglu27@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6538-0612>.

Geliş Tarihi / Received Date: 12.07.2021
Kabul Tarihi / Accepted Date: 09.10.2021

DOI: 10.30767/diledeara.963388

Notes on the Arkhanan Inscription

Abstract

Mongolia is an extremely important geography in terms of Turkic language, culture and history. The oldest written sources of the Turkic language were found here. The Arkhanan Inscription is also an inscription found in the Bulgan Aymag of Mongolia. The inscription was written upright on a rock and consists of 3 lines of runic text. First reading and interpretation study on the text has been done by Edward Tryjarski in 1965. It is not known yet for sure the period of the inscription. However, its vocabulary and some spelling features indicate that it may be from the Uyghur period inscriptions. In this study, after giving general information about the Arhanan Inscription, each line in the inscription will be handled one by one and the runic text string and transliteration will be given. After that, each line in the inscription is handled one by one and the runic text string, the readings of previous researchers and the reading prepared by us is given. At the end of each line, some words and spelling features that we have discussed about the relevant line will be mentioned. The aim of the study is to provide an overview of the works done so far and to provide explanations about some words and spelling features.

Keywords: Arkhanan Inscription, rock inscriptions, old Turkic inscriptions in Mongolia.

Extented Summary

Mongolia is an extremely important geography in terms of Turkic language, culture and history. The oldest written sources of the Turkic language were found here. The first research trips to the region were the expeditions made by Finnish and Russian delegations in 1889-90. Atlases of the inscriptions found as a result of these researches began to be published. Following these, W. Radloff and V. Thomsen competed with each other for the analysis of Köktürk Alphabet. V. Thomsen announced to the scientific world in 1893 that the language of the inscriptions is Turkic. With the analysis of the alphabet, many texts were published, especially by W. Radloff and V. Thomsen. However, the majority of these studies are on inscriptions such as Kül Tëgin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Kara Balgasun, Ongi, which are large and voluminous inscriptions. Apart from these inscriptions, many short inscriptions have been found in Mongolia. These are a few lines of inscriptions, sometimes written on rocks and sometimes on various objects.

In this article, one of these short inscriptions, the Arhanan Inscription, will be discussed. The Arhanan Inscription was found in the Bulgan Aymag (province) of Mongolia. The inscription contains 3 lines of runic writing written on a rock wall. It is not known exactly when the inscription was written. Its vocabulary and some spelling features indicate that it may be from the Uyghur period inscriptions. The first reading comprehension study on the runic text was made in 1965 by E. Tryjarski. Tryjarski's work is based on retouched photographs taken by Gombojav, the photographer of the National Central Museum of Mongolia, in 1962. (Tryjarski, 1965: 423-424). According to the information given by the Mongolian scientist Tsend Battulga, O. Namnandorj produced a hand-copy photograph of the inscription in 1966 (2005: 115). The runic text of the inscription was published by Rintchen (1968: 37). Later, S. Karjaubay (1980: 90-93), Klyastorniy-Tryjarski (1990: 65-68), F. S. Barutçu Özönder (2000: 126-131), Ts. Battulga (2005: 115-121, 2020: 142), N. Bazilhan (2005: 128), İ. V. Kormusin-Ts. Battulga (2013: 204-219) and by E. Aydın (2018: 90-91) are studied.

In the inscription, it can be said that there is a blessed news or it is told. Line 1 is the longest line of the inscription. It was hoped that “Yağı Kul Tarkan”, who was the soldier of the city, “Tura Erkin, the nephew of the Holy Princess”, brought a bri-

degroom, and that he would be as solid as a rock with these two. ‘I wrote the inscription, congratulations’ on line 2. The third line states that the inscription was written by the servant, that he was blessed and that he carved the inscription on the rock himself.

When we look at the vocabulary of the inscription, we come across proper names and titles. Such as Kul Tarkan, Tura Erkin.

The article consists of two parts: introduction and conclusion. The introduction contains general information about the inscription. After the introduction, each line in the inscription is handled one by one and the runic text string, the readings of previous researchers reading are given. After the transcription and translation of previous publications are given, reading-translation prepared by us is given. The lines are shown as (1), (2), (3). Unity is achieved in transcription. At the end of each line, some words and spelling features that we have discussed about the relevant line are mentioned. In the conclusion part, there is a holistic reading and translation of the inscription. The aim of the study is to provide an overview of the works done so far and to provide explanations about some words and spelling features.

Giriş

Arhanan yazıtı Moğolistan'ın Bulgan eyaleti (aymag), Hişig-Öndör kasabasında (sum) bulunmuştur. Üç satırlık runik metin ve damgalar bir kaya yüzüne kazınmıştır. Yazıtın ilk okuma ve anlamlandırma denemesi 1965 yılında Edward Tryjarski tarafından yapılmıştır. Moğol bilim adamı Tsend Battulga'nın verdiği bilgiye göre O. Namnandorj 1966 yılında yazıtın elle kopyasını çıkarmıştır (2005: 115). Yazıtın runik metin basımını Rinçen yapmıştır (1968: 37). Daha sonra S. Karjaubay (1980), Klyaştorny-Tryjarski (1990) F. S. Barutçu Özönder (2000), Ts. Battulga (2005), N. Bazılhan (2005), 2011 yılında yapılan Rus-Moğol keşif gezisi sonucu İ. V. Kormuşin-Ts. Battulga (2013), E. Aydın (2018) ve son çalışma yazıtı birçok kez ziyaret eden Ts. Battulga (2020) tarafından yapılmıştır.

Arhanan Yazıtının hangi döneme ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak üzerinde bulunan damgalar ve söz varlığı Uygur dönemine ait olabileceğine işaret eder. Klyaştorny-Tryjarski genel olarak 8. yüzyılın ikinci yarısı ya da 9. yüzyıl başı olarak tarihlendirirken (1990: 66), İ. Kormuşin- Ts. Battulga ise yaklaşık olarak 9. yüzyıl ortası olabileceğini söyler (2013: 218).

Yazıtta kutlu olan bir haber ya da olayın anlatıldığı söylenebilir. 1. satır, en uzun satırdır. Kutsal Prenses'in yeğeni Tura Erkin'in şehrin askeri olduğu, Yanı Kül Tarkan'ın (?) güvey getirdiği (?) bu ikisinin kaya gibi sağlam olması temenni edilmiştir. 2. satırda 'Yazıtı yazdım, kutlu olun' şeklindedir. 3. satırda ise, yazıtı yazanın hizmetkâr olduğu belirtildikten sonra tekrar kutlu olması temenni edilir ve kayaya yazıyı kendisinin kazıdığını bildirir.

Yazıt üzerine yapılan okumalar birbirlerinden harf tespiti ve okuyuş bakımından oldukça farklıdır. Bunun sebebi bu çalışmalarda kullanılan fotoğraf ve el kopyalarını okuma ve yorumlamadaki zorluktur. Tryjarski'nin çalışması 1962 yılında Moğolistan Ulusal Merkez Müzesinin fotoğrafçısı olan Gombojav'ın çektiği rötuşlu fotoğraflara dayanır (Tryjarski 1965: 423-424). Karjaubay'ın runik metni kendi el kopyasıdır. Klyaştorny-Tryjarski ise çalışmalarında kullandıkları fotoğrafların yeterli olmadığını büyük oranda Klyaştorny'ın el kopyalarından faydalandıklarını belirtmişlerdir (1990: 65). Özönder'in çalışması kendisinden önceki araştırmacıların metinlerine dayanmaktadır (2000: 128). Son yıllarda yazıtı yerinde inceleyen Moğol araştırmacı Ts. Battulga'nın (2005: 115-121; 2020: 142-143) çalışmaları ve Kormuşin-Battulga

[KB] teñriken kunçuy : yigen botur irkin : balık eri : bolı turdı : yañı kül tarkan : küdegü kelürti : buna bügikin kaya teg bek bolzun

[A] teñr<i>ken kunçuy yègen botur èrkin awlak? eri bolup turdı yañı köl tarkan küdegü kelirti bunça <...> èki kaya teg bek bolzun

[B] teñriken kunçuy yigen butur irkin balık eri bolı turdı yañı kül tarkan kü edgü kelirti bun teg ikin kaya teg bek bolzun

t(e)ñr(i)k(e)n : kunç(u)y : yèg(e)n : bo tura? : èrk(i)n : b(a)l(ı)k : (e)ri bolı : turdı : y(a)ñı kül t(a)rk(a)n : küd(e)gü k(e)l(i)rti : bo ... èkin k(a)ya : t(e)g b(e)k bolzun

Çeviri

[T] (je me suis séparé de mes) femmes (princessess), de tous (ou: de mon peuple), de mes compagnons (ou : affaires) ... (moi) Uk (Ok) Kül Tarqan

[K] Небом рожденного принца (священного) лица скрылось (улетело) Высочеству ... к... в году мы (обряды погребения) совер ... Лунного первого месяца зятю Кюль-тархана жертвоприношение принесли. Биркюзой украшали, навек погребли насыпью

[KT] Her Sacred Majesty Princess Yigen, Butur (Botor, Botur, Butor), İrkin, Yasal Qazgan pitched here (their) camp. Her (?) father (is) Kül (Köl) Tarqan. We arrived. There was a river. We penetrated (so far) as (these) two rocks. Let it be (known).

[Ö] Tengriken Prensesi Yigen Botur İrkin (maiyetinde) ... yılında hazırladık. (Onlar) götürürler. Böylece, (bu yılın) yazında Köl Tarkan Küdegü “Güveyi” (sanıyla) saadetli/bahtiyar/devletli idi. Bu san onda kayadan (daha) dayanıklı/berk olsun.

[Ba] Тоңірікен ханшайым : Йеген Бүтүр Еркін екі жылға күн ? жаңа Күл тархан атағы игі ер ерікті ... жартас ақ игі болсын.

[KB] Племянник супруги Божественного — Ботур - иркин жил в городе в качестве его дружинника. Вновь (назначенный) Кюль-тархан привел (его сюда) в качестве (своего) зятя. В связи с этим пусть будет крепкое как скала здоровье им обоим!

[A] Kutlu prenses, Yegen Botur Erkin Avlak eri olmuştu? Yangı Köl Tarkan güvey getirdi. Bunca <...> orduyu <...> iki kaya gibi sağlam olsun!

[B] Passed away princess(‘s) cousin Butur Irkin became soldier of the city, and dwelled. New Köl Tarkan send a good news. Let it set as root. Wish you be strong as rock.

Kutsal Prenses yeğen(i) bo Tura? Êrkin şehr(in) asker(i) olunca/olup?, durdu? Yağı Kül Tarkan güvey getirdi. Bu... ikisi kaya gibi sağlam olsun!

1. Satır Açıklamalar:

𐰽𐰺𐰸𐰸 *teñriken*

Sözcük Ongi 5/6/8, Karabalgasun I/1, TÇ 6/1, Hangiday/4, Hutag Uul/1 ve Erdal tarafından yayımlanan ‘Adrianov Koleksiyonundan Bilinmeyen Bir Yenisey Yazıtı’nda 2/4 karşılaşılmıştır.

Clauson sözcüğe ‘dindar’ anlamını verirken (1972: 525a), Ongi yazıtında, özellikle Uygur metinlerinde, özel addan ziyade niteleyici bir unvan olduğunu söyler (Clauson, 1957: 185). DLT’de “keşiş, bilgin” açıklaması yer alır. Sözcüğün *teñri+ken* biçiminde oluştuğu düşünülmektedir (Tekin, 2016: 81).

T *kunçuy* sözcüğünden önce 𐰽.m[?]N² harflerini tespit etmiş ancak herhangi bir okuma yapmamıştır.

K tarafından *teñir ekin* okunmuş, takip eden yayınların tamamı *teñriken* olarak devam etmiştir.

KT *teñriken*’in Uygur dönemi metinlerine işaret ettiğini *tenriteg* biçimiyle de Köktürk dönemi metinlerinde görüldüğünü belirtir ve ‘her Sacred Majesty’ olarak anlamlandırır (1990: 67).

B merhum (passed away); KB ‘Божественного»; A ‘kutlu’; bu çalışmada ise ‘kutsal’ anlamı verilmiştir.

𐰽𐰺𐰸 *kunçuy*

KT D 20, BK D 16, TÇ 3/1,2 ve Yenisey Yazıtlarında sıkça geçmektedir.

Çince 公主 gong zhu “imparatorun kızı, prenses” sözcüğünden gelir (DTS: 466; Ölmez, 1999: 59, Li, 2019: 356).

Clauson *kunçuy* sözcüğünün ilk zamanlarda Çin İmparatorluğu’nun kağanlara gelin olarak gönderdiği kızları için kullanılırken daha sonra devlet yönetiminden bağımsız eş için kullanılmaya başlandığını belirtir (1972: 635a).

DLT’de ise ‘hatundan bir derece aşağıda bulunan kadın’ olarak geçer (2019: 302). Moğolistan bölgesi yazıtlarında ‘prensese’ anlamıyla (KT D 20, BK D 16 vb.) Yenisey yazıtlarında (E/27, E/25, E/65 vb.) umumiyetle eş anlamında kullanılmıştır (Kormuşin 2017: 331).

Arhanan yazıtında KB ‘супруги’ diğer okuyuşlarda ise ‘prensese’ olarak alınmıştır.

𐤃𐤅𐤀𐤌 yazıtını Köktürk dönemi yazıtlarında (KT D 20, K 9; BK D 17, G3) karşımıza çıkarken T 3/1 ve Yenisey yazıtlarında 𐤃𐤅𐤀𐤌 olup ‘𐤀’ harfi yerine ‘𐤄’ ile yazılış dikkat çekmektedir. Arhanan yazıtındaki *kunçuy* yazıtını Tayhar uluu ve Yenisey Yazıtlarının diliyle örtüşür.

𐤄𐤅𐤀𐤌 *yeğen*

M B 8; S  8; T 7/3; K 21/26; KT D 33;  2; E 5/2, 8/3, 59/1 yazıtlarında geçmektedir.

Clauson ‘küçük kız kardeşin oğlu’ olarak alır ve özel adlarda da görüldüğünü belirtir (1972: 912b-913a; DTS: 252). Akrabalık adı olarak ayrıntılı bilgi için bkz. (Li 2019: 276). “yeğen” anlamı M B 8, S  8 yazıtlarında, diğer yazıtlarda (T 7/3, K 21, KT D 33, E 59/1 E 5/2 8/3) ise özel adın parçası olarak karşımıza çıkar.

Sözcük bu yazıtta KT,  , Ba ve A tarafından özel ada dahil edilirken KB, B ve bu çalışmada ‘yeğen’ anlamı verilmiştir.

𐤄𐤅𐤀𐤌 *bo tura?*

tura temel olarak ‘arkasına sığınacak bir Şey’ anlamında hem kalıcı tahkimatlar hem de geçici olarak yere sabitlenebilen ve hareket ettirilebilen taşınabilir ‘göğüs siperi’ için kullanılır (Clauson 1972: 531a). DLT’de *tora* Şeklinde “sığır derisinden yapılan kalkan; düşmandan korunmak için kullanılan her Şey” olarak açıklanır (2019: 484). DTS’de ise *tura I* sağlamlaştırılmış konut; kale (587).

Yazıtta KT’nin çalışmasından itibaren araştırmacılar tarafından *botur/botor/butur* Őekillerinde okunan sözcük özel ad olarak alınmıştır. Ancak daha önce karşılaşılmış bir sözcük değildir.  , A ve B sözcükle ilgili herhangi bir açıklamada bulunmaz. KT sözcüğü DLT ve Clauson’da geçen *buturęak* ‘giysilere takılan bir çeşit diken; çökmekten kurtarmak için ikiye bölünmüş ve etrafına sarılmış bir ağaç’ ile ilişkilendirir (1990 :67). KB ise yazıtın kahramanının adı olduğu için iki ünlüsünün de yazıldığını belirtir (2013: 215).

Sondaki 𐤀 harfinin hakk kın ihmalıyla yazılmadığı düşünüldüğü takdirde sözcüğü bilinen bir sözcük olan *tura* olarak okumak mümkündür.

𐎠𐎶𐎶𐎶 *érkin*

BK G 14, KT D 34, KÇ D 21, Tar K 6, TÇ 7/3, 8/2, Ç 2 yazıtlarında geçer.

Clauson *irkin* şeklinde alıp “kabile liderinin ailesinden gelen kağan’ın altında beg’in üstünde olan bir unvan” olarak açıklar (1972: 225a). Tekin ise yüksek rütbeli bir unvan olarak alır (1983: 836).

Arhanan yazıtında i’li biçimde ‘𐎠𐎶𐎶𐎶’ yazılırken Tar K 6, TÇ 7/3, 8/2 yazıtlarında ‘𐎠𐎶𐎶𐎶’ olarak i’siz yazılmıştır. Yazılıştaki bu ikiliğin kapalı e’yi işaret ettiği söylenebilir (Thomsen, 1896: 15-16).

Yazıtta *érkin* sözcüğü KT tarafından tespit edilmiştir.

𐎠𐎶𐎶𐎶𐎶 : 𐎠𐎶𐎶𐎶𐎶𐎶 :𐎠𐎶𐎶𐎶 *balık eri? bolı : turdı?*

K, KT, Ö ve Ba tarafından bu kısım için tespit edilen harfler ve okuyuşlar oldukça farklıdır. Yazıtı yerinde gören Ts. Battulga harfleri B¹L¹K¹: R²IB¹WL¹I : T¹WR¹D¹I olarak vermiştir (2005: 117).

bol- eyleminin zarf-fiil eki olarak *-I* almış olması dikkat çekicidir. E 45/3 yazıtında *-(X)p* almış haliyle karşılaşırız ancak Kormuşin ‘P’ olarak okuduğu bu harfin 1 ‘P’ değil 𐎠 ‘I’ şeklinde yazılmış olduğunu bu durumun hakkakın ‘aynalı görme’ hatasından kaynaklandığını bildirerek ‘bolup’ okur (2017: 241). Benzer durum E 10/8 yazıtında da vardır (Kormuşin, 2017: 261).

Arhanan Yazıtında KB ve B ‘bolı’, A ise ‘bolup’ olarak aktarmıştır. Bu çalışmada da bolı okuyuşu izlenmiştir.

tur- ‘durmak; ayağa kalkmak; hareketsiz durmak’ (Clauson, 1972: 329b).

Tar K 2 yazıtında *tur -dI* ekli biçimiyle karşımıza çıkar.

Yazıtta KT “pitched camp”. ‘kamp kurmak’ KB, B ‘yerleşmek; ikamet etmek’ A *bolup turdı* ‘olmuştu’ olarak anlamlandırmıştır.

𐎠𐎶𐎶 *yañı*

yañı anlamı ‘yeni’ olmakla birlikte bir şeyin (yılın gibi) parçası olma durumu için kullanılır, Eski Uygurcada ayın ilk on gününü ifade eder (Clauson, 1972: 943b).

Sözcük takvim sisteminde 8. yüzyılın ilk yarısından itibaren görülür. Bu kullanım kalıbıyla Uygurcanın söz varlığına aittir (Ölmez 2018: 139).

Yazıtlarda ayın ilk on gününü işaret etmesi anlamıyla her zaman *+ka* eki almıştır (MÇ K 9, D 1/3/5/6 B 1/2/4; Chang’an yazıtı/17). Eksiz biçimiyle yalnızca bu yazıtta, Arhanan’da, karşımıza çıkmaktadır.

𐰽𐰺𐰸 *kül*

Tes G 1; MÇ K 5, TÇ 6/3, Sevrey 3 yazıtlarında geçer.

Clauson sözcüğün hem özel ad hem de unvan (özellikle ilk dönemlerde) olarak kullanıldığını bildirir. Sözcüğün yazımının -ü- mü -ö- mü olması gerektiği konusunda Çince karakterlerin aktarımının (transkripsiyonunun) *k'üe* olması -ü- yazımını destekler (1972: 715a).

II. Köktürk kağanı *Kül Tegin* adında geçmesi sebebiyle *ö* mü *ü* mü okunması gerektiği çokça tartışılmıştır. İlk okumalarda *kül* tercih edilmiştir. Sonrasında Moğolca Dalay Lama unvanındaki Dalay ‘deniz, umman’ ile göl sözcüğü karşılaştırılmış *köl* yaygınlık kazanmıştır (Ölmez, 2011: 632). Konuyla ilgili temel görüşler şöyledir:

1. Bazin ayrıntılı olarak okuyuşları değerlendirip, DLT’de geçen *köl bilge han* ‘göl gibi akıl dolu’ anlamından yola çıkarak *köl* okuyuşunu tercih eder (Bazin, 1981:1-7).

2. Temir ise *kül* okuyuşunu ‘ateş kültü’ ve Moğolca *otçigin* ‘ateş prens’ ile ilişkilendirir (1981: 194-200).

Ö, A, B *köl* ; T, K, Ba, KB *kül* okumuştur. Bu çalışmada *kül* okuyuşunu takip ediyoruz.

𐰽𐰺𐰸 *tarkan*

BK G 13/14, KÇ 1, Tar B 6/8 K 2/3/5/6, TÇ 6/3, Sü 3 yazıtlarında karşımıza çıkar. Clauson *tarxan* şeklinde alır ve eski yüksek bir unvan olduğunu söyler. Pulleyblank’in Xiongnuların kağanlarının yüksek bir unvanı olan *shan-yü* (Eski Çince **dān-gwag*) ile *tarkan* sözcüğünü karşılaştırmasının en iyi etimoloji olarak değerlendirir. Ayrıca sözcüğün çoğul (+t) şeklinin (*tegin=tegit* gibi) *tarxa(n)t* olması gerektiğini bildirir (Clauson, 1972: 539b).

𐰽𐰺𐰸 *küdegü*

Yenisey E 3/6 yazıtında geçer.

**küde-* “evlenmek” fiilinden -*gü* ekiyle , “kızın kocası, damat, evlenmekte olan erkek” anlamlarına gelir (Clauson, 1972: 703a; Li, 2019: 412).

B ve Ba *kü edgü* “iyi haber” şeklinde; K, Ö, KB, A ve bu çalışmada *küdegü* “güvey” olarak alınmıştır.

𐰽𐰺𐰸 *kelir-/kelür-*

“getirmek” fiili Orhon Yazıtlarında (KT G 11, K 1; T53 vb.) K²L²W²R şek-

linde yazılmıştır. MÇ D3'te $K^2L^2R^2T^2IM$; MÇ G 3 satırında ise $K^2L^2IR^2T^2I$ şeklinde karşımıza çıkar. Yenisey Yazıtlarından E 28/1'de $K^2L^2R^2T^2I$ şeklinde "doğurmak" anlamıyla geçmektedir.

Tekin ve Erdal tarafından *kel-* fiiline gelen $-(X)r-$ eki ettirgen çatı eki olarak alınmıştır (Tekin, 2009: 93; Erdal 1991: 709). Ayrıca Erdal *kel-* fiilinin ettirgen şeklinin zarfiil ve geniş zaman halinde *i* barındırmasıyla ilişkili olduğunu, asıl şeklin **keli-* olabileceğini *kelür-* şeklinin ise ikincil olabileceğini belirtir (Erdal, 1991: 716).

Arhanan Yazıtında yazımda ne *ü* ne de *i* yazılmıştır. KB *kelürti*; A, B *kelirti* olarak okumuşlardır. Bu çalışmada *kelirti* okuyuşu takip edilmiştir.

ᠶᠬᠡ *bek*

Yazıtlarda *bek* şekliyle ilk defa burada geçmektedir.

sert; sağlam; sabit olarak anlamlandırılır (Clauson, 1972: 323a; DTS: 92).

DLT'de ise *berk* sözünün *-r-* ile genişletilmiş halinin sonradan ortaya çıktığı asıl şeklin *bek* olduğu bilgisi verilir. Clauson Eski Uygurca metinlerde her iki şeklin de görüldüğünü belirterek buna şüpheyile yaklaşır (1972: 323a; DLT 2019: 106). *berk* şekliyle Erdal tarafından yayımlanan "Adrianov Koleksiyonundan Bilinmeyen Bir Yenisey Yazıtı"nda karşılaşırız (Erdal, 1998: 88).

(2)

ᠪᠡᠲᠢᠷᠢᠲᠢᠨ ᠪᠡᠭᠡᠨ ᠪᠡᠭᠡᠨ ᠪᠡᠭᠡᠨ ᠪᠡᠭᠡᠨ ᠪᠡᠭᠡᠨ ᠪᠡᠭᠡᠨ

B²IT²G²B²IT²D²M:K¹Y¹A:T²NGR²K²N²:K¹WT¹L¹G¹B¹WL¹NG:

Yazı çevirimi

[T] b[an] bitig bitdm kayata /.../

[K] bekü bitik bitidim kaya teñir ekin kutlug bolun!

[KT] ben bitig: bitidim kaya: teñriken kutlug bolzun [...] lᠷ

[Ö] b(e)<ᠡ>kü bit(i)g bit(i)d(i)m : k(a)ya t(e)ñr(i)k(e)n : kutl(u)g bol(u)ñ

[Ba] b..... bitiçu bitidim: kaya Teñriken: kutlug bolzun

[KB] bitig bitidim : kaya teñriken : kutlug : bolñ

[A] ben bitig bitidim kaya teñ<i>ken kutlug boluñ.

[B] bitiçu bitidim kaya teñriken kutlug boluñ

...bit(i)g bit(i)d(i)m : k(a)ya : t(e)ñr(i)k(e)n : kutl(u)g bol(u)ñ

Çeviri

[T] ... j'écris (cette) inscription sur (dans) le roc

[K] ... Тщательно надпись написал я. Небом рожденный скале. Пусть будет благодатным!

[KT] I wrote the inscription (in) the rock. May Her Sacred Majesty enjoy divine favour(...)

[Ö] Sonsuzluk yazıtı yazdım. İlâhi kaya kutlu olsun!

[Ba] Б.....бітікші жаздым: жартаска Тонірікен: кутты болсын

[KB] Я написал (эту) надпись . (Крепкий как) скала Божественный (правитель)— будьте благословенны!

[A] Yazıt yazdım. Kutlu kaya (gibi) kutlu olsun!

[B] I, the writer wrote it. Bless Rocky Heaven.

...yazıt yazdım. Kutsal kaya (gibi), kutlu olun.

2. Satır Açıklamalar:

*xkΓxεkΓx bitig biti-

bitig ve *biti-* yazıtlarda (KT G 13, BK K 14, MÇ D 8, Tar B 2, Tes G 3 vb.) sıkça geçmektedir.

biti- ‘yazmak’ (Clouston, 1972: 299a; Tekin, 2016: 85; Ölmez, 2021: 620).

Bu eylemden türetilmiş olan *biti-g* ‘yazıt, yazılı olan her şey’ (yazıtlar, kağıda yazılı belgeler) için kullanır (OTWF 184; Ölmez, 2021: 622).

(3)

*^h>h :^Dh :^J>J :^YJ>Yh :^J↓AJ>h

K²WL¹Ç^wKA: K¹WT¹L¹G¹: B¹WL¹NG: K¹Y¹A: R¹WR¹T¹M

Yazı çevirimi

[T] /.../ku[o]l /.../ yoluk /.../

[K] kulaçkın kutlug boluñ! kırın bedizdim

[KT] ir[k]a ina y s l [yasaul? yaşıl?]: [...] kutlug bolzun kirurtım

[Ö] (a)ñ(a)ru kolçuk(u)ñ : kutl(u)g bol(u)ñ : kır(ı)n : b(e)dz(e)d(i)m

[Ba] k... kulçuk.. kutlug er ara bolzun bedizdim

[KB] kul çoka (~açuka-?) : kutlug : bolıñ : kayaru : urtıım

[A] kul açuk a kutlug boluñ kaya <u>r<t>urtım

[B] kul açuka (açoka) kutlug boluñ kaya ururtım

kulçuk-a: kutl(u)g : bol(u)ñ : k(a)ya : ru urt(u)m

Çeviri

[T] esclave (ou: bras) ... sacrifice..

[K] твоя сажень ((тело)) пусть будет благодатным! Вырезал, начертил я.

[KT] May İrkin (?) Yasal (? ...) enjoy divine favour.

[Ö] Onlara (kut) ihsan edin! Kutlu olun. Yalçın dik kayayı bezedim/süsledim

[Ba] K.... кутты ер арасы болсын бодізедім

[KB] Кул - Чока / Ачука (~ Раб Божий Чока / Ачука) — будьте благословенны ! Я выбил (все это) на скале.

[A] (Adım) Kul Açuk. Kutlu olun. Kaya(ya) yazı vurdurdum.

[B] Bless servant Açoqa. Engraved on the rock by me.

(Ben) Hizmetkâr. Kutlu olun. Kayaya yazı yazdım.

3. Satır Açıklamalar:

𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 *kulçuk-a?*

kul BK D 7/17/18; KT D 7/20/21/24; MÇ G 9, D 1; Gurbelçin Yazıtı, E 69/2 vb. yazıtlarda geçer.

kün ‘kadın köle, cariye’ sözcüğünün eril karşılığı *kul* ‘köle, erkek köle’ anlamındadır (Clauson, 1972: 615a; DTS: 464).

kulçuk kul sözcüğünün +çUk küçültme eki alarak oluşturulmuş şekli gibi durmaktadır. *kapçuk* ‘küçük kap’, *küpçük* ‘küçük kap’, *otçuk* ‘küçük bir ateş yeri’ sözcüklerinde olduğu gibi (OTWF: 107-108). Sondaki *a* ise Yenisey Yazıtlarında sıklıkla rastladığımız ünlem sesi olarak alınmıştır.

Sözcüğü Ö *kolçukun* şeklinde *okur ve qol-* ‘istemek’ eylemine dayandırır (2000: 130). Ba *kulçuk*; KB *kul çoka/açuka*; A *kul açuk*; B *açoka/açoka* olarak okumuşlardır. Bu çalışmada *kulçuk-a* ‘hizmetkâr, köle’ okuyuşu tercih edilmiştir.

𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 :𐌆𐌆𐌆𐌆 *kaya:ru urtum*

Yazıtlarda genel olarak iki nokta sözcükleri birbirinden ayırmak için kullanılmıştır. Ancak bazı Yenisey Yazıtlarında (E 1/1-2, E 22/1 gibi) eklerin de kimi zaman iki nokta ile ayrıldığı görülür.

kaya:ru ‘kayaya’ sözcüğünde de aynı durum söz konusudur. Sözcük *kaya+rU* yön gösterme ekinde (Tekin 2016: 125; Erdal 2004: 178) oluşmaktadır.

KB *kayaru : urtum*; A *kaya <u>r<t>urtum*; B *kaya ururtum*; bu çalışmada ise *kaya:ru urtum* ‘kayaya yazdım’ şeklinde ele alınmıştır.

Sonuç

Arhanan Yazıtı  satırlık kısa bir yazıt olmasına rağmen üzerine birçok araştırmacı çalışmıştır. İlk alışmalar rtuşlu fotoğraflara ve el kopyalarına dayanmaktadır. Bu durum harf tespitini zorlaştırmış ve okuma farklılıklarını ortaya çıkarmıştır. Bu alışmada Arhanan Yazıtı zerine yapılan çalışmalara yer verilerek bütüncül bir bakış açısı sağlanmaya çalışılmıştır. Birinci satırda yer alan daha önce *botur/budur/botor* Őekillerinde okunan özel adın *tura* olarak okunması ve ikinci satırda geçen *boluğ* sözcüğü “olun” Şeklinde anlamlandırılması önerilerinin yanında sözcüklerle ilgili notlara yer verilmiştir. Makalede yer alan notlar çerçevesinde ortaya konulan yazıt metni Őyledir:

Yazı evirimi

- (1) t(e)nr(i)k(e)n : kunc(u)y : yeg(e)n : tura? : erk(i)n : b(a)l(i)k : (e)ri bolı :
turdı : y(a)đı kl t(a)rk(a)n : kd(e)ė k(e)l(i)rti : bo ... ekın k(a)ya : t(e)g b(e)k bolzun
- (2) ...bit(i)g bit(i)d(i)m : k(a)ya : t(e)nr(i)k(e)n : kutl(u)g bol(u)đ
- (3) kulçuk-a: kutl(u)g : bol(u)đ : k(a)ya :ru urt(u)m

Çeviri

- (1) Kutsal Prenses yeğen(i) Tura Erkin Şehr(in) asker(i) olunca/olup?, durdu?
Yağı Kl Tarkan güvey getirdi. Bu... ikisi kaya gibi sağlam olsun!
- (2) ... yazıt yazdım. Kutsal kaya (gibi), kutlu olun.
- (3) (Ben) Hizmetkâr, Kutlu olun. Kayaya yazı yazdım.

Diğer Kısaltmalar:

BK: Bilge Kağan Yazıtı.

: oyr Yazıtı.

M: Moyun or Yazıtı.

K: Kli or Yazıtı.

KT: Kl Tegin Yazıtı.

S: Sci Yazıtı

T: Tayhar uluu Yazıtları.

Tar: Taryat yazıtı.

Kaynakça

- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Barutçu Özönder, F. S. (2000). Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları I.Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı. *Kök Araştırmalar* 2/1: 121-133.
- Battulga, Ts. (2005). *Mongolin Runi Biçgiin Dursgaluud. Corpus Scriptorum*, Tomus 1-3. Ulaanbaatar.
- Battulga, Ts. (2020). *The Small Monuments of Mongolian Runic Inscription*. Archaeological Relicks Of Mongolia Catalogue Series. Ulaanbaatar.
- Bazilhan, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Turki Dereketmeleri II, Köne Türk Bitiktastarı Men Eskertkişteri* (Orhon, Yenisey, Talas). Almatı: Dayk.
- Bazin, L. (1981). Kül Tegin ou Köl Tegin? *Scholia*: K. Röhrborn- H. W. Brands (hrsg.): *Scholia. Beiträge zur Turcologie und Zentralasienkunde. (Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollagen, Freunden und Schülern)*. Wiesbaden, 1981: Harrasowitz. 1-7.
- Clauson, Sir G. (1957). The Ongin Inscription. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. No. 3/4 s. 177-192.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- Erdal, M. (1991). *A Grammer of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, I-II, Wiesbaden: Otto Harrasowitz (OTWF).
- Erdal, M. (1998). Eine unbekante Jenissei-Inschrift aus der Adrianov-Kollektion, J. P. Laut-Mehmet Ölmez (hzl.): *Bahşı Öğdisi*. (Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag/60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı) Simurg. Freiburg-İstanbul, 83-96.
- Kaçalın, M. S. (2019). *Dîvânu Lugâti-t-Türk. Mahmûd el-Kâşgarî*. (Yay. Haz. Mehmet Ölmez). İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.
- Karjaubay, S. (1980). Nadpis'na skale Arxanana. *Xel Zoxiolin Sudlal*, UB., Tom. XIV, Fasc. 15, 90-93.
- Klyaştomiy, S. G. ve Tryjarski, E. (1990). An imroved edition of the Arkhanen inscription. *Rocznik Orientalistyczny*. 47/ 1: 65-68.
- Kormuşin, İ. V. ve Battulga, Ts. (2013). *Туркологический Сборник (2011-2012)*, Российская академия наук Институт восточных рукописе, Москва, 204-219.
- Kormuşin, İ. V. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları Metinler ve İncelemeler*,

- Çev. Rysbek Alimov. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li, Y.-S. (2017). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., Şçerbak A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: Nauka.
- Ölmez, M. (1999). Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (3), *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 9, s. 59-65.
- Ölmez, M. (2011). Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları. *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu. 26-29 Mayıs 2010, Bildiriler Kitabı*, ed. Ülkü Ç. Şavk, 2. cilt, Ankara 629-640.
- Ölmez, M. (2018). *Uygur Hanlığı Yazıtları*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Ölmez, M. (2021). Eski Türkçedeki *biti-*, *bitig* ve *bitigüçi* Sözlere Hakkında. T. Karaayak-U. Uzunkaya (hzl.): *Esengü Bitig*. (Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı). Kesit Yay. İstanbul, s. 619-629.
- Rintchen, E. B. (1968). *Les designs pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les stelles en Mongolie recueillis (Corpus Scriptorum Mongolorum)*. Ulaanbaatar.
- Tekin, T. (1983). Kuzey Moğolistan'da Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Belleten* 46/184: 795-838.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Temir, A. (1981). Türkçe Kül-Tigin ve Moğolca Otçigin Adları Üzerine, K. Röhsborn- H. W. Brands (hrsg.): *Scholia. Beiträge zur Turcologie und Zentralasienkunde.(Annemarie von Gabain zum 80.Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollagen, Freunden und Schülern)*. Wiesbaden, 1981: Harrasowitz. s. 194-200.
- Thomsen, V. (1896). *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 5, 1-224). (*Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri, Çözölmüş Orhon Yazıtları*. Çev. Vedat Köken, Ankara, 1993: TDK, 13-240).
- Tryjaski, E. (1965). L'inscription turque runiforme d' Arkhanen en Mongolie. *Ural-Altäische Jahrbücher*. 36/3-4: 423-428.